

Exil și marginalitate. O posibilă regândire a exilului românesc

Rodica ILIE

Universitatea Transilvania din Brașov, Facultatea de Litere
 Transilvania University of Brașov, Faculty of Letters
 Personal e-mail: rodicailie@unitbv.ro

Exile and Marginality. A Possible Re-Thinking of Romanian Exiles

The paper attempts to identify some of the motivations of exile in the case of Romanian writers and painters of Jewish or German origin during the 20th century, and to assess the possibilities of their artistic assimilation into the European or world culture, according to the strategies and modes of creative discourse: from the experimental character of the avant-garde to the apparently aestheticizing forms having opposed the official discourses of the communist regime.

Keywords: contemporary Romanian literature, exile, communism, experimentalism, adoptive cultures.



“Realismul socialist susține talentele mici
 și le distruge pe cele mari”
 (Czesław Miłosz, *Gândirea captivă*, 1999, 161).

Este de discutat acest aspect biunivoc din fraza lui Miłosz, iar în paginile de mai jos sperăm că vom reuși aceasta, prin resituarea și exemplele necesare.

Potrivit istoricului literar Ion Simuț, problema literaturii române se poate discuta în raporturi de simultaneitate, atunci când acesta identifică în istoria sa (2017) patru *literaturi române postbelice*. Categoriile sunt următoarele: *literatura oportunistă*, ideologizantă sau conformistă, a scriitorilor „aflați în acord deplin cu regimul politic și cu ideologia lui” (p.44); *literatura evazionistă*, estetizantă: „Reprezentanții puri, generici, ai acestui gen de literatură estetistă, apolitică mi se par – susține istoricul – Mircea Ivănescu sau Șt. Augustin Doinaș în poezie și Ștefan Bănuțescu sau Mircea Ciobanu, în proză” (p.47); *literatura subversivă*, care dovedește o situație politică, chiar dacă în surdina, nemanifestată foarte explicit ca oponentă regimului

(ex. Mircea Dinescu, Marin Preda), dar care se definește prin instaurarea în interiorul limbajului a unui cod aluziv cu care cititorul empatizează (ex. Breban, Țoiu, Bălăiță, Blandiana). Efectele pot fi: retragerea cărții, postcenzura, retragerea dreptului de publicare pentru autorul respectiv, interdicția interpretării acelei cărți/autor de către critica și istoria literară. Iar ultima categorie este *literatura exilului, disidentă*, cea care se revendică prin atitudinea total deschisă de opoziție față de regimul comunist.

După cum observăm, criteriile pentru definirea acestor forme simultane de creație în regimul totalitar sunt pentru autorul tipologiei de mai sus: modul de poziționare în raport cu puterea politică și modurile de răspuns la nivelul discursului literar. Astfel, asimilarea la grupul puterii sau simpatiile politice conduc fie la o literatură programatică, propagandistică, fie la o literatură care nu are curajul opoziției sau al manifestării directe a unei poziții critice, și, în consecință, literatura caută forme de evadare prin alegorie, parabole, discurs eufemistic, metaforizant, orfic, ermetic.



Sursă foto: <http://sapteseri.ro/cover-story/mircea-dinescu-dumnezeu-e-un-producator-de-imaginatie>

Cu toate că au existat conformiștii, care au secondat prin literatura lor doctrina de partid, dublându-i discursul până la schematizarea ideologică (ex A. Toma, M. Beniuc, Dan Deșliu, A. Păunescu, C.V. Tudor) și generând o literatură-balast, fără nicio valoare estetică, simultan evazioniștii au constituit un nucleu care s-a mulțumit la acel moment să răspundă prin retractilitate, prin neimplicare, prin lipsa oricărei atitudini transparente (ex. L. Blaga, V. Voiculescu, între anii 1953-1956 operele acestora nefiind publicabile deoarece ilustrau teme mitologice, religioase, proiectarea onirică, abisală, considerate suspecte de către cenzura politică). Această literatură avea o dimensiune estetizantă, de recul nostalgic (Petre Stoica) sau intimist (E. Brumar), sau o dimensiune marcat experimentală, în anii 70 (onirismul lui D. Tepeneag, L. Dimov, proza livrescă a Școlii de la Târgoviște, textualismul continuat de proiectele căutărilor experimentale din generația 80).

Dar perspectivele istoricului trebuie să fie plurale, pentru a cuprinde fenomenele; astfel, Simuț subliniază: „O istorie estetică a literaturii române postbelice s-ar putea restrânge la acest tip de literatură, construit în exclusivitate în jurul unui principiu estetic al operei ca performanță de limbaj. O istorie politică a literaturii române sub dictatura postbelică nu are prea multe de spus despre literatura evazionistă și-și culege argumentele din celelalte tipuri de literatură” (p48). Așadar, contează unghiul din care se face descrierea, panoramarea istorică, interpretarea și clasificarea diversității discursurilor concurente, simultane din câmpul literar al acelei perioade opresive.

Dacă subversiunea face ca între scriitor și cititor să se mențină o legătură nu doar de expresie, ci și de conștiință printr-o mediere subtilă, la care cititorul este partener egal (de codaj și decodaj artistic, metaforic, parabolic, intermediat printr-un fel de negociere

a libertății de a exprima o conștiință morală care oricând putea fi periclitată în manifestarea ei de către simpatizanții regimului, - de exemplu a citi cartea, dar cu alte coperte, era un mod de protecție atât a cititorului, cât și a autorului care putea fi retras de pe piața cărții, dacă ar fi fost deconspirat), literatura exilului rupe legătura cu cititorul din propria cultură, scriitorul disident, renunțând la centru, caută alt cadru de exprimare, uneori pierde patria cuvântului său și devine un rătăcitor în alte patrii. Să fi scriitor altundeva, în altă limbă decât materna, înseamnă să îți reinventezi un centru.

Acest lucru s-a întâmplat și în literatura română, precum în toate literaturile centrale și est europene, după anii 50. Fenomenul exilului nu a fost însă doar politic, secolul XX a fost marcat de exilul anilor interbelici și din motive culturale, rasiale, religioase, precum exilul avangardiștilor de origine română, etnici evrei, de ex. Tristan Tzara, Ilarie Voronca, Claude Sernet, Victor Brauner (care pleacă în Elveția, Franța) sau al lui P. Păun, D. Trost etc. (în Israel). C. Brâncuși sau Tzara au emigrat și pentru că anvergura lor creatoare trebuia să își găsească plenitudinea creativă în alte spații culturale, mai dezinhibate, iar cultura română era prea tânără să fie parodiată, prea marginală să fie înțeles jocul metacultural pe care cei doi îl practicau, legăturile arhetipale nefiind totuși rupte, mai cu seamă în dimensiunea umorului absurd la Tzara, specific folclorului ebraic, dar și a viziunilor elaborate care traduc elementarul, puritatea materialului și a formei care se revelează în creația brâncușiană, interpretată ca abstracționism în Parisul experimental al momentului. Exilul avangardist românesc a constituit mutarea centrului de la București la Paris, via Zürich. Agregarea cosmopolită a creatorilor atestă faptul că dezrădăcinarea se poate configura nu doar prin condiția angoasantă, tragică a exilatului, ci și ca asimilare culturală la ritmurile, la pulsațiile europene; de cele mai multe ori tonul l-au dat chiar scriitorii care au pierdut centrul, dar l-au reîntemeiat în altă parte. Bilingvismul creator este o expresie a flexibilității de expresie pe care au dovedit-o atât Tzara, cât și Voronca sau Emil Cioran și Eugen Ionescu, deveniți repere în rafinarea stilistică a expresiei în limba franceză.

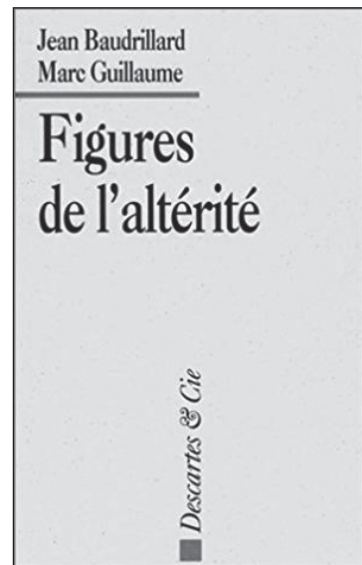
Exilul românesc a avut apoi o motivare acut politică de ruptură disidentă în anii regimului lui Nicolae Ceaușescu, prin Monica Lovinescu și Virgil Ierunca, prin Herta Müller și Norman Manea, prin Mircea Eliade și I.P. Culiuanu, prin Matei Călinescu și Virgil Nemoianu, prin Toma Pavel și Sorin Alexandrescu. Pentru majoritatea dintre ei, plecarea a fost definitivă, fără cale de întoarcere. Evadarea s-a făcut de multe ori în domenii ale culturii, nu neapărat în creația literară, ci în studiile de comparatism, de semiotică, de stilistică și poetică narativă, de jurnalism de opinie. Singular este cazul lui Norman Manea, care a păstrat centrul

cu el, nerenunțând să scrie în română, purtându-și mereu casa cu el, precum melcul, efigia atât de dragă a scrierilor sale memorialistice, eseistice.

Dacă vom fora în cadrele restrânse ale culturii române, trebuie să spunem că a existat și un exil interior, mulți dintre scriitori s-au refugiat în cazurile cele mai fericite în meserii ale cărții, fiind profesori navetiști, bibliotecari, arhiviști, întrucât jurnalismul era acaparat de oficianții cultului puterii. Vinovăția asumată a tăcerii răzbate uneori din scrisul de sertar al acestora, ori din anexele literaturii, din memorialistica publicată după 1989. Gh. Crăciun, Matei Călinescu, Livius Ciocârlie sunt vocile care și-au asumat această vinovăție a non-implicării, a neputinței refuzului, conștiința posibilității de a răspunde prin opoziție nu s-a manifestat decât camuflat, prin micro-romane eseistice, parabolice sau experimentale, prin formule narative reduse la minimalismul anecdotic al *aventurilor într-o curte interioară*, cum alege Mircea Nedelciu să scrie. Retragerea din *teroarea istoriei* în istoriile mărunte ale cotidianului devine o formă de exil interior, asumată de scriitorii care nu au plecat din țară, care au păstrat însă legătura cu realitatea istorică printr-o autentică exersare a temelor banalului, din care fulgurant răzbate, oblic-abstrus, o anume poziționare față de putere. Jurnalele lui M. Zăciu, Ioana Em Petrescu, A. Marino, M. Călinescu, L. Ciocârlie, Paul Cornea atestă faptul că opțiunile nu erau prea variate: ori se opuneau propagandei, literaturii oficiale, efectele fiind literatura de sertar, neșansa publicării, ori scriitorii alegeau compromisul și angajarea scrisului în ordinea directivelor și a ideologiei comuniste.

Dacă, pe urmele lui Kafka, am considera jurnalele drept scriitura ratării, a impotenței și a nonexistenței creatoare, ele fiind mărturia intervalului, a neputinței exprimării fertile, atunci am spune că această literatură, multă vreme de sertar, nu a avut nici un efect în câmpul artistic, a fost autotelică, cel mult, dacă nu considerată altceva decât literatură. Însă acest tip de discurs nu arată doar refugiul scriitorului și calitatea acestuia de *ratat al istoriei*, (cf. Walter Benjamin), ci și regăsirea, nepervertirea - scriitorul neangajat politic nu este decât un spirit liber, uneori rebel, non-conformist, manifestându-și puterea dincolo de cadrele puterii oficiale, căci *puterea literaturii*, este cea din spatele puterii politice, sociale, este mereu una simbolică, a unui prestigiu de care dictatorii s-au temut mereu. (cf. Peter Sloterdijk, Gh. Crăciun).

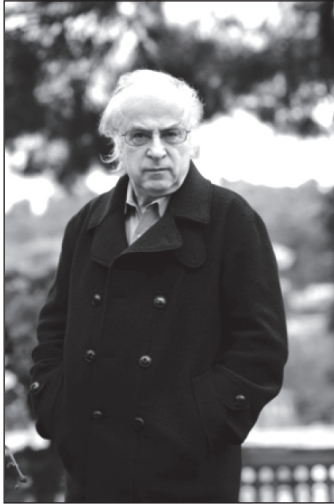
O tipologie a scriitorului în fața puterii derivată din ceea ce am afirmat mai sus ar fi: 1. scriitorul-bard, oficiant, cântăreț al partituri oficiale, 2. scriitorul autonom, solitarul care alege propria partitură, subversivă, a *tratamentului fabulatoriu* (M. Nedelciu) sau partitura tăcerii, a refuzului scrisului, până la dezgheț, apoi 3. scriitorul exodului, disidentul care alege calea cea mai dură a exorcizării răului secolului.



Însă vedem din aceste opțiuni că de la ideologie la o poetică a transgresivității, a oblicității, de la alegorie la ironie, de la anecdotică monotonă a faptului divers la o poetică a experiențelor apofatice, de la transparență la reflexivitate și ermetism condiția socială directă a literaturii se risipește, devenind evanescentă, proiectată în artificul *jocului secund*, în discursuri stratificate care să obtureze fața adevărului, de multe ori inexprimabil. În regimurile totalitare condiția de *cetățean* a scriitorului se transformă în aceea de *om al subteranei*, din spiritul elitelor, scriitorul devine cenzurat sau interzis, un refugiat politic, un exilat, un depeizat.

În interiorul propriei culturi, rezistența literaturii devine un act de eroism mut, un act de noblețe intelectuală asumat cu prețul sacrificiilor de tot felul (ex. Augustin Pop, Doina Cornea). În exteriorul propriei culturi, scrisul în română înseamnă de asemenea un fel de rezistență eroică, paradoxală, absurdă, care poate să ducă la autoizolare, la suicidul cultural al celui care o practică în / pentru cultura în care dorește să se agrege, duce de fapt în mod logic la tăcerea, la anularea unei limbi marginale, o limbă care de la început s-a definit ca imposibilitate (Radu Vancu). Dar, de cele mai multe ori, această limbă a ajuns să fie limba supraviețuitorului, a învingătorului, vezi ex. D. Cantemir, apoi cazul lui Norman Manea, care păstrează intimitatea cu sensibilitatea modelatoare a limbii materne, cu senzorialitatea ei creatoare. Chiar dacă acestea nu au fost rațiunile practice ale scrisului său, el a ajuns să fie recunoscut ca un mare romancier al literaturii contemporane universale, păstrându-se în centrul simbolic al maternei, mutând centrul de la marginea Europei orientale spre tărâmul lumii noi, a libertății exprimate poliglot.

Așadar exilul este pe de-o parte castrator, deformativ, impune a altă comunitate de limbă, de sensibilitate, de mentalitate, îngreșează libertatea individuală tocmai prin câștigarea ei contradictorie,



Sursă foto: <http://icr.ro/viena/scriitorul-norman-manea-la-festivalul-international-de-literatura-de-la-berlin>

pune noi bariere în exprimarea creativității, căci numai limba maternă este cea a experiențelor celor mai profunde, este cea a manifestării onirice, fondatoare. Dar în aceeași măsură exilul repeizează, refondează natura umană / identitatea forțată să se reîntemeieze prin contrast sau o efacează definitiv, reducând-o la comunitatea dominantă. Recunoaștem în istoria literaturii moderne și contemporane că exilul aduce eliberarea de blocajele ideologice, de fundamentalismele religioase, pe de-o parte, dar această latură pozitivă este însoțită de una care dezvăluie dubla natură, cea a blocajelor integrării. Întrebarea este ce ar fi fost acești scriitori ai exilului dacă nu ar fi plecat; iar răspunsul: probabil niște eroi reduși la tăcere, ori poate niște voci care ar fi ajuns la compromis.

Ce s-a pierdut? ce s-a câștigat în urma exilului? Pentru o literatură mică, a cărei marginalitate este naturală, s-a câștigat deschiderea, recunoașterea unor personalități care nu ar fi ajuns la punctul plener al creativității fără paradoxurile părăsirii centrului/ ale regăsirii centrului în ubicuitatea sa existențială și experiențială, literar-simbolică. Mulți creatori ai exilului au pierdut o identitate care s-a recompus, s-a multiplicat. Tzara, Brâncuși sunt exemple concludente, au pierdut o limbă care s-a restaurat prin adaos, au pierdut o cultură marginală și au câștigat o cultură cosmopolită, au descoperit că rezervorul limbii materne se poate decanta/ rafina prin potențarea dialogului cu alteritatea. Exilul românesc a asigurat ipseității culturii naționale o formă de dezinhibare care se revendică de la modelul imitat al culturii majore, franceză, din secolul XIX, spre o manifestare originală și autentică a creativității grație forței de penetrare avangardiste de la începutul secolului XX. Aceasta a continuat apoi, demonstrând că literaturile periferice, minore (cf categoriilor lui Blaga, Deleuze,

Guattari), pot interacționa cu cele majore nu doar în sensul preluării canonice, al imitației, ci și în acela al perturbării canonului, prin răsturnarea ordinii, prin des-centrarea tradiției, prin relocarea centrului sau prin mutarea acestuia în mod pivotant (ex. Ștefan Baciu), antrenând noi forme de sensibilitate, noi coduri artistice, noi valori, în care naționalul devine universal și universalul național. Scriitorul exilului este subiectul care păstrează însă conștiința liminarității (v. studiul amplu al lui Mihai Ion), și tocmai această îi permite să se așeze, e drept, nostalgic și dureros de cele mai multe ori, *în* sau *între* cele două lumi, a lui și a celorlalți, alegând-o în cele din urmă pe a tuturor și a nimănui, patria literaturii lumii.



Bibliography:

- Baudrillard, Jean; Guillaume, Marc – *Figures de l'alterité / Figuri ale alterității*, Paralela 45, București, trad, Ciprian Mihali, 2002.
- Crăciun, Gheorghe – *Scriitorul și Puterea sau despre puterea scriitorului / The Writer and the Power or on the Writer's Power*, Cartea Românească, 2015.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix – *Kafka. Pour une littérature mineure / Kafka. For a Minor Literature*, Les Editions de Minuit, 1975, Collection Critique.
- Ion, Mihai – *Liminalitate și exil. Literatura diasporii românești în spațiul cultural american / Liminality and Exile. The Literature of the Romanian Diaspora in the American Cultural Space*, Ed. Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca.
- Milosz, Czesław – *Captive Mind / Gândirea captivă*, Humanitas, București, 1999.
- Simuț, Ion – *Literaturile române postbelice / Postwar Romanian Literatures*, Ed Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017
- Sloterdijk, Peter – *Reguli pentru parcul uman / Rules for the Human Park*, Humanitas, București, trad Ion Nastasia, 2003.
- Vancu, Radu – „Limba română. Exerciții de supraviețuire” / „Romanian Language. Survival Rules”, *Transilvania* Sibiu, 11/2016, p. 79-82.

Acknowledgement:

*Acest studiu este realizat în cadrul proiectului PN-II-RU-TE-2014-4-0240, finanțat de CNCS-UEFISCDI, contract de finanțare nr 198/01.10.2015.

